

אלינה קורן

"כמה פעמים ייגמר ענייננו"

הקדמה למסמכים מהנכבה ביפו

ב-21.7.48 החליטה הממשלה על הקמת אגף במטה הכללי, שתפקידו ניהול השטחים שנכבשו עד אותו יום, ובכללם כל הערים הערביות המכונות היום "הערים המעורבות". הממשל הצבאי הפך לגורם השלטוני היחיד, שדרכו פעלו משרדי הממשלה בקרב האוכלוסיה הערבית, ומעורבותו גברה בתהליך קבלת ההחלטות ובכל הקשור לניהול חייהם של הערבים. ואולם, כבר בימים הראשונים להקמתו, נדרש הממשל הצבאי להתיר ליהודים להתיישב באזורים הכבושים. תושבים יהודים פלשו, או "הופלשו", לדירות, והשתלטו על אזורים שלא יועדו להם. בתוך זמן קצר התהפכו היוצרות: במקום להקצות אזורים ליישובם של היהודים, נדרשו המושלים לצמצם את שטחי המגורים של התושבים הערבים בערים שהיו עד הגירוש ערים ערביות, לרכזם באזורים מוגדרים ומגודרים, ולמנוע פלישה של יהודים לתחומיהם. האזורים היהודיים הוצאו דה־פקטו מאחריותו של הממשל הצבאי.¹

המסמכים הבאים מספקים אפשרות להציץ למה שייחד את יפו. אם תרצו, היתה זו התנפלות של תל אביב, עיר חזקה ולא דווקא עשירה, חסרת־עבר, על עיר לא חזקה מבחינה צבאית, אבל עשירה בעבר ובנכסים: פרטים ומוסדות יהודים עסקו במשך השנה הראשונה לכיבוש העיר בביזה המונית. אם אין מתעלמים ממראה כיכר השעון, או הבתים המפוארים (שהוזנחו עם השנים), אפשר להבין כמה עשירה היתה העיר הזאת בתרבות דיור ובהיסטוריה עירונית. ואולם, אם מעיינים במסמכים מבינים גם מה היתה משמעות כיבושה של יפו מבחינת השוד הגדול.

1 הממשל הצבאי בירושלים (המערבית) בוטל בתחילת פברואר 1949; באזור רמלה-לוד ובאזור יפו בוטל הממשל בסוף יוני 1949, באזור מג'דל-אשקלון ב-1950, ובעיר עכו בתחילת יוני 1951. הממשל הצבאי בגליל, בנגב ובמשולש בוטל ב-1 בדצמבר 1966.

הדין־וחשבון הראשון תחת הכותרת "מפעולות משרד יפו מיום 24.5.1948 – 18.6" מתלונן באוזני מכותביו על הימים שחלפו בין כיבוש יפו וכתבת הדו"ח: "כל אחד שלח את ידו בביזה וכמויות ניכרות של חפצים ומצרכים הוצאו במשך התקופה מבלי רישיון ומבלי רישום הן ע"י הצבא, ארגון הפורשים או סתם יהודים". בהמשך מתגאה המושל הצבאי על הסדרת הוצאתן של הסחורות מהעיר והוא מונה את המשאיות שעמסו את רכושם של מגורשי יפו: בין 6 ביוני 1948 ועד 18 ביוני הובילו 1274 משאיות כ־5100 טונות של רכוש, טובין וסחורות. ("ב־6.49 הוצאו 65 מכוניות, 7.6.48 – 82 מכוניות, 8.6.48 – 82 מכוניות, 9.6.48 – 98 מכוניות, 10.6.48 – 106 מכוניות, 11.6.48 – 108 מכוניות, 12.6.48 – 69 מכוניות, 13.6.48 – 40 מכוניות, 14.6.48 – 108 מכוניות, 15.6.48 – 105 מכוניות, 16.6.48 – 137 מכוניות, 17.6.48 – 139 מכוניות, 18.6.48 – 155 מכוניות.") בהמשך אומר מחבר הדו"ח, המושל יצחק צ'זיק: "באופן ממוצע מוערכת כמות הסחורות המוצאת על כל מכונית המשא ב־4 טון לערך." כאמור, זהו דיווח על שבועיים בלבד, אבל מכאן אפשר לחשב את שווי הביזה המאורגנת, מאז כיבושה של יפו העשירה, באלפים רבים של טונות. תפקיד הממשל הצבאי לא היה שונה כאן מהתפקיד שמילא בכל חלק אחר של המדינה. העיסוק המרכזי לא היה "ביטחון", אלא העברת הרכוש – באמצעות צווים, תקנות, מעצרים וגירוש – לידי מדינת ישראל והרוב האתני שיצרה.² ובכל זאת, כדי להבין את גורלם של הפלסטינים בתוך מדינת ישראל ואת גורלה של יפו הערבית היום, צריך להבין את תפקיד החקיקה הקניינית, למן הקמת המדינה: כולו היה אינסטרומנטלי, מְפֹלָה וחסר היסוסים. השימוש הנרחב בחקיקה ותפיסות הקרקע שנעשו ללא אסמכתא חוקית בזמן המלחמה ואחריה, שינו לחלוטין את מבנה השליטה בקרקע בתחומי ישראל בהשוואה למציאות שהתקיימה לפני 1948: רוב אדמות הארץ עברו לידי המדינה, גם אם החוקים שנעשה בהם שימוש העבירו לידיה רק את זכויות הֶזֶק על הקרקע, ולא את הבעלות עליה. עניין זה חשוב להבנת התרגילים שמינהל מקרקעי ישראל והעירייה עושים כעת ביפו, כדי ליישב את הבורגנות היהודית במקום הפלסטינים העניים.

האזורים שנכבשו נמסרו לידי "האפוטרופוס על נכסי נפקדים" ולידי המוסדות

2 בוויכוחים הקולניים על הממשל חשף הממסד הביטחוני את קלפיו והודה בתפקיד הממשי של הממשל. דו"ח רטנר, שהוגש לממשלה ב־1956, אמר זאת במפורש. הוא זיהה זיהוי גמור בין "ביטחון" לבעלות על קרקעות. ואמנם, זהו המקום שבו הגדירה המדינה מראשיתה את יחסיה עם המיעוט הערבי: קיומו של המיעוט מסכן את קיומנו משום שיש לו נכסים [שעדיין] אינם שלנו.

המיישבים. ביחד עם הרכוש והקרקעות של הפליטים וה"נפקדים", נתפסו שטחי קרקע רבים, בעיקר באזורים חקלאיים שלא היתה כל כוונה להחזירם לבעליהם. הפיתוח המואץ ומפעל ההתיישבות בכללותו נועדו מלכתחילה לקבוע עובדות בשטח, ולמנוע כל אפשרות להחזיר את המצב לקדמותו. נציגי האפוטרופוס על הרכוש הנטוש ונציגי הממשל הצבאי, שהתקשו לקבוע מי הבעלים האמיתיים של הנכסים ושל האדמות, דנו בדרכים לאתר את הרכוש ולחייב את התושבים הערכים לסייע בידם. עוד לפני שמונה אפוטרופוס על הרכוש הנטוש, פורסמו תקנות שעת חירום (נכסי נטושים), ת"ש"ח 1948, שהטילו חובה על כל המחזיק בנכסים נטושים לרשום אותם במשטרה, ופקודת שטח נטוש, ת"ש"ח 1948, שהסמיכה את הממשלה להטיל בצו על כל שטח נטוש את החוק הקיים בישראל. על המושלים הצבאיים הוטל לפרסם הודעה לתושבים הערכים על איסור החזקת רכוש נטוש, ולדרוש מהמוכתרים להמציא רשימות מפורטות של כל הרכוש שנמצא בכפריהם או בסביבתם, רכוש שהיה שייך לפליטים. בביקוריהם בכפרים דרשו המושלים מהמוכתרים שיתוף פעולה מלא עם השלטונות, והתנו את הסיוע לכפר במסירת אינפורמציה נכונה ומלאה על הרכוש הנטוש. באי כוח האפוטרופוס, ביחד עם באי כוח המושלים, בדקו את נכונות המידע שקיבלו. על רקע זה צריך לקרוא כמה מהמסמכים על החיפושים בבתייהם של תושבי הגטו ביפו, שמא היו בבתייהם עוד כמה רהיטים של מי שגורשו כבר מיפו ורכושם נבזז בידי בודדים או מוסדות.

תקנות שעת חירום בדבר נכסי נפקדים, שהפכו מאוחר יותר לחוק נכסי נפקדים, איפשרו להרחיב את שליטת המדינה על אדמות הפליטים ולהעבירן לבעלות יהודית. באמצעות החוק הפך האפוטרופוס לבעל זכויות חוקיות באלפי חלקות אדמה פרטיות, כמעט בכל יישוב ערבי. ללא רשותו, לא ניתן היה לעבד את הקרקע, לבנות עליה או למכרה. לעתים קרובות, החזיק האפוטרופוס בחלקות קטנות בין חלקות אחרות, ומנע בכך את אפשרות איחודן בדרך של רכישה וניצול כלכלי שלהן. החוק אסר על האפוטרופוס למכור קרקע לאנשים פרטיים. קרקע שהוחזקה בידי האפוטרופוס לא ניתנה להעברה, אלא לרשות הפיתוח. כמו כן נאסר על האפוטרופוס להחכיר מקרקעים מוקנים לתקופה העולה על שש שנים, אלא לרשות הפיתוח, או לחוכר אחר שהתחייב בחוזה חכירה לעבדם או לפתחם באופן שיניח את דעתו של האפוטרופוס.

רוב הנכסים שהוחזקו בידי האפוטרופוס הועברו לרשות הפיתוח, והיא זו שניהלה הלכה למעשה את נכסי הנפקדים. וכך, באמצעות רשות הפיתוח העבירה לעצמה המדינה בעלות על אלפי דירות ומבנים ברחבי הארץ, בהם מספר רב של מבנים ביפו.

חלק מהתושבים המקוריים של יפו שחזרו לעג'מי, ואזרחים פלסטינים ממקומות אחרים, שוכנו במעמד של שוֹכְרִים בדירות פלסטיניות שעברו לידי רשות הפיתוח. הם התוספו לאלפי משפחות פלסטיניות שנשארו ביפו, אבל הצטוו לצאת מבתיהן ולעבור ולהתגורר בבתים של פלסטינים אחרים במעמד של דיירים מוגנים מכוח החוק להגנת הדייר. למן 1997, כתוצאה משינוי במדיניות הממשלתית, שאיפשרה למכור את נכסי רשות הפיתוח, איבדו רבים מהתושבים הערבים של יפו את זכויותיהם כדיירים מוגנים של רשות הפיתוח והפכו ל"פולשים", שהחוק ממציא שפע של עילות לפינויים (כמו גם פינוי של יהודים עניים). מכל מקום, כך התחיל השלב הנוכחי של גירוש הפלסטינים מיפו, הפעם לא באמצעות פליטים יהודים מאירופה ולא באמצעות עובדי אדמה, אלא באמצעות להיטי נדל"ן ליד הים. גם כאן יפה שירתו של מחמוד דרוויש: "כמה פעמים ייגמר ענייננו".

כל המסמכים המובאים כאן נלקחו מגנזך המדינה, מן התיקים של משרד המיעוטים. כיוון שבשלב המדובר היה משרד המיעוטים מעין "נציג יהודי של הערבים" בתוך הממשלה, הוא הפך להיות נמען, או מוען, או נמען מְשָׁנִי, לתכתובות בעניין גורלם של הפלסטינים שנשארו בארץ. הקמתו של המשרד, עם כינונה של הממשלה הזמנית, ביטא את המגמה של ריכוז הטיפול באוכלוסיה הערבית, שנשארה בתחומי המדינה, והפרדתו מהטיפול באוכלוסיה הכללית. ליד כל מושל צבאי התמנה נציג של משרד המיעוטים, שתפקידו היה לייעץ למושל בענייני המשרד.

ואולם, כבר ביולי 1949, פורק המשרד, בנימוק של כפילות בינו ובין יתר משרדי הממשלה. למען האמת, המשרד פורק בצילו של הממשל הצבאי, ובצל מתח מתמיד סביב השגותיו של שר המיעוטים, בכור שטרית, על מדיניות הממשלה ביחס לאוכלוסיה הערבית. את המשרד ירשו מנגנונים שהתחרו במשרד המיעוטים, משך כל חודשי קיומו, על השליטה באזרחים הערבים, על הגדרת מעמדם, ועל פירוש ההבטחות שניתנו להם במגילת העצמאות. לאחר הפירוק נשארה פעילות הממשלה בקרב הערבים, באופן כמעט בלעדי, בידי הממשל הצבאי ומשרד היועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה.

את המסמכים העדפתי להעתיק בכתוב מלא לנוחות הקוראים. בדו"חות הארוכים של המושל תוקנו גם סימני הפיסוק, אשר העידו כי מיהו במשרד המושל הצבאי לניאדו לא התמצא בכללי הפיסוק. ראוי כמוכן לשים לב ללשון הביורוקרטית של הכותבים, לדבקות במשימות, ליושב הגמור, ולהעדרה של כל סנטימנטליות, לא ביחס לפלסטינים, וגם לא ביחס לעולים היהודים, הנזכרים בחלק מהתכתובות.